

František Trampota

Archeologický výzkum Horní synagogy v Mikulově

V souvislosti s celkovou rekonstrukcí Horní synagogy bylo po zahájení prací při archeologickém dohledu v prosinci 2011 zjištěno několik archeologických objektů a kulturní vrstva. Proto v následujícím měsíci provedlo Regionální muzeum v Mikulově záchranný archeologický výzkum.

Zkoumaná lokalita se nachází na severozápadním úpatí zámeckého vršku. Geologické podloží tvoří křídové vápence a marinní jíly. Historicky se jedná o neopevňenou (předměstskou) část města Mikulova, která byla osídlena nejpозději ve vrcholném středověku. Od 15. století a dále během 16. a 17. století zde dochází k výraznému usazování židovského etnika a po likvidačním požáru v roce 1719 ke vzniku ohrazeného ghetta (KLENOVSKÝ 1994, 17). Po roce 1848 zůstaly brány ghetta otevřené a následkem deportace židovského obyvatelstva v roce 1939 a odsunu zbývajících německého obyvatelstva v roce 1945 tato část města ztratila svoji specifickou společenskou identitu.

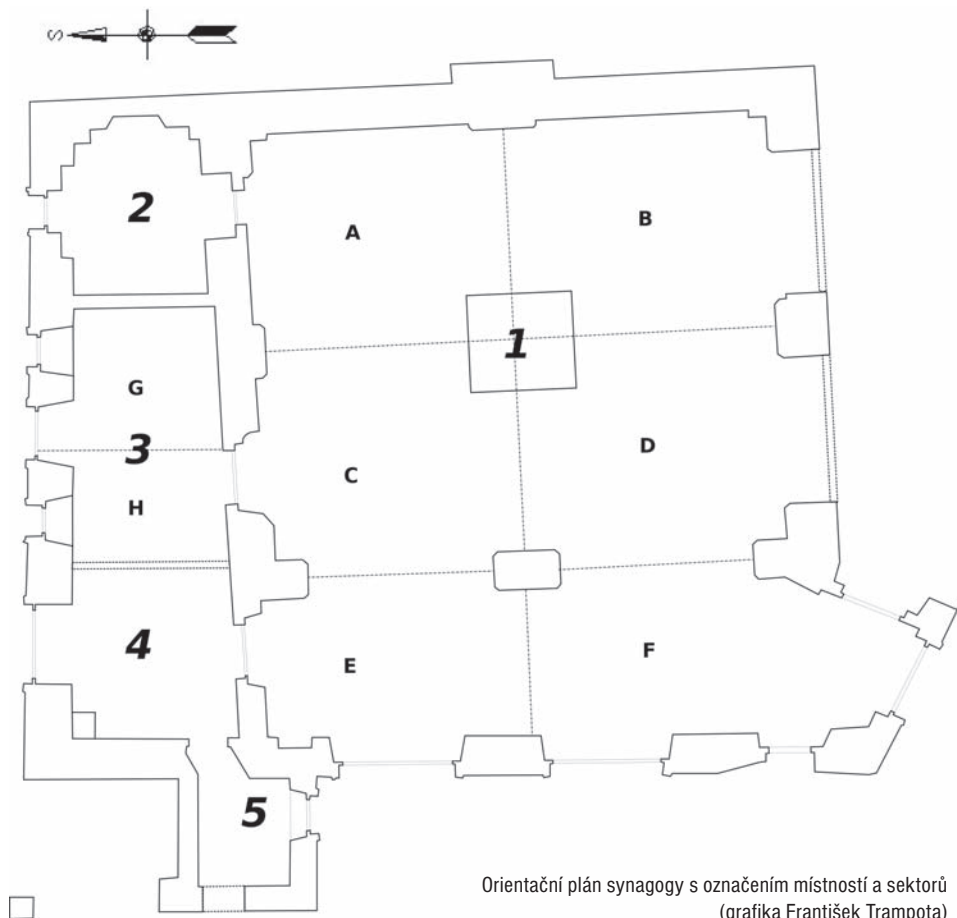

Lokalizace Horní synagogy v kontextu města Mikulova
(podkladová mapa získána ze serveru <http://nahlizenidokn.cuzk.cz>)

Kromě bývalé Michlštetovské modlitebny v dolní části dnešní Husovy ulice je Horní synagoga jedinou dodnes dochovanou mikulovskou synagogou z původního počtu nejméně 12 synagog a modliteben, které zde v 19. století byly. Většina z nich byla zbořena až v průběhu druhé poloviny 20. století. Orientací stěn budovy, resp. svatostánku (aron ha-kodeš) respektuje Horní synagoga tradici orientace na východ. Tím se výrazně liší od okolní zástavby v Husově ulici, kde jsou domy orientovány podél silnice, tedy ve směru přibližně JZ-SV.

Synagoga v současné poloze byla vybudována již asi kolem poloviny 15. století a asi o sto let později v roce 1550 byla nahrazena novou stavbou, která byla v dalších letech rozšířena o přístavbu jednosloupové lodžie. Zda to bylo po požáru v roce 1561, nebo později, je spekulativní. Zásadní vliv na podobu současné synagogy měl požár v roce 1719 a následná rekonstrukce, která změnila vnitřní dispozice, kdy se řečniště (bima nebo almemor) ocitá pod čtveřicí stropních kupolí, jež byly nesený čtyřsloupovým umístěným na bimě. Další stavební úpravy již zásadní změny v pojetí prostoru nepřinesly. Posledním výrazným zásahem byla rekonstrukce chátrající budovy v sedmdesátých a osmdesátých letech (KLENOVSKÝ 1994, 38–45) kdy však pozornost archeologickému výzkumu věnována nebyla.

Při stavebních pracích během rekonstrukce synagogy probíhající od roku 2011 byl z archeologického hlediska zásadní záměr snížení úrovně podlahy, který přímo ohrozil archeologické objekty a kulturní vrstvu. Záchraný archeologický výzkum byl zaměřen na kompletní prozkoumání archeologických objektů a v případě kulturní vrstvy byla prozkoumána pouze svrchní část, která byla bezprostředně ohrožena stavebními pracemi. Dále byla skrze hlavní místnost položena sonda S1 ve východo-západním směru, která měla blíže osvětlit stratigrafické poměry výzkumu. V západním výklenku (místnost 5) potom byla položena sonda S2 v severo-j jižním směru. Archeologické objekty byly zkoumány po vrstvách o mocnosti 20 cm, dále byly kresebně a fotograficky dokumentovány a výškopisně zaměřeny nivelačním přístrojem. Polohopisné zaměření bylo referencováno zdmi budovy synagogy.

Orientální plán synagogy s označením místností a sektorů
(grafika František Trampota)

Pro přehlednost byly v synagoze očíslovány místnosti (1 až 6), z toho místnosti 1 a 3 byly dále rozděleny na sektory (A až H) – viz orientační plán synagogy.

Výsledky archeologického výzkumu

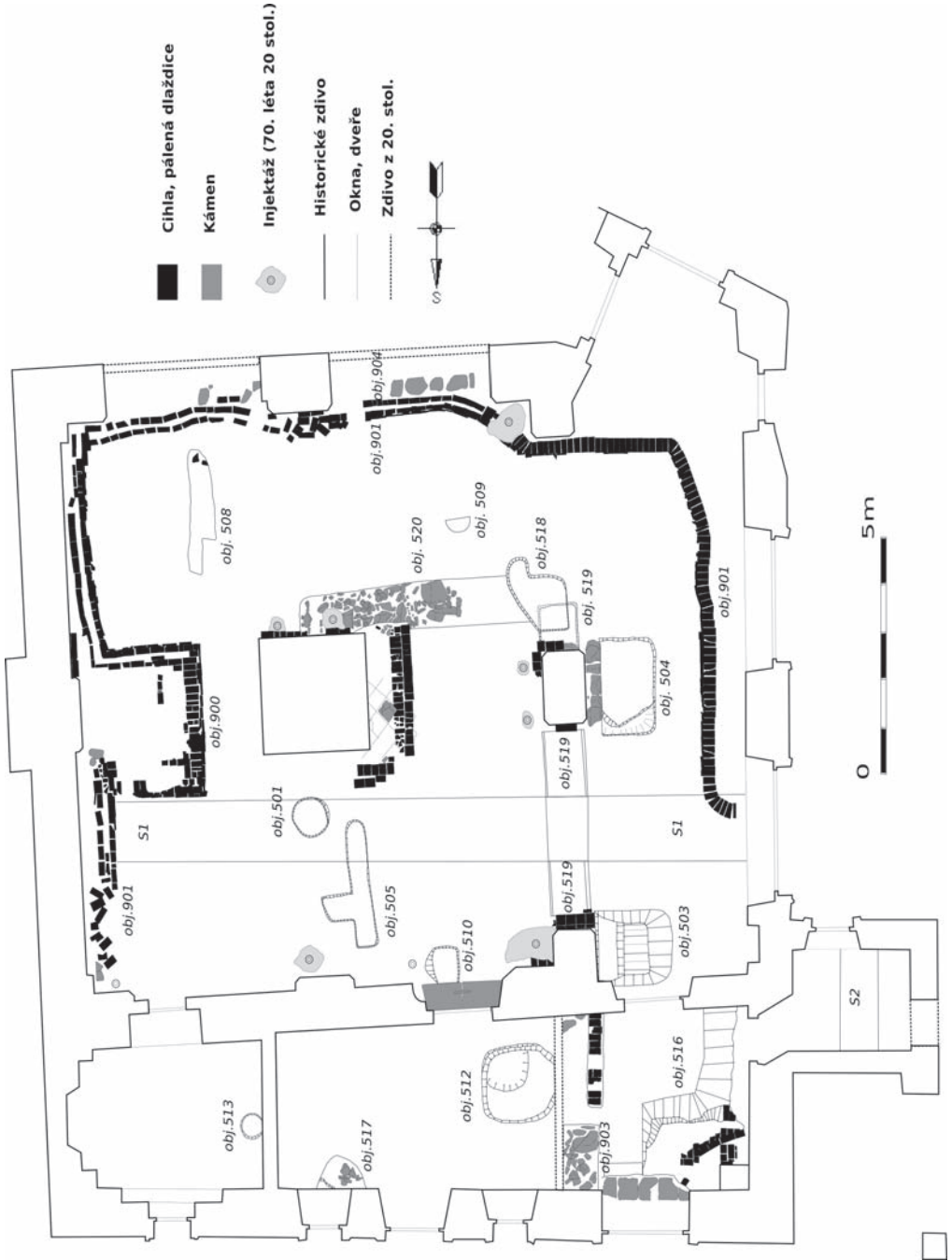
Po odstranění stávající podlahy a vyrovnávacího podsypu, který byl tvořen písčitém materiálem a stavební sutí, byla plocha ve všech místnostech začištěna. Mimo identifikace zahloubených archeologických objektů byly zjištěny i dva starší podlahové horizonty v okolí bimy a sloupů nesoucích ložžii. Mladší (svrchní zjištěné torzo podlahy) bylo tvořeno čtvercovými dlaždicemi z mramoru nebo krystalického vápence splenými maltou, které byly položeny úhlopříčně ve vztahu k bimě i zdem budovy.

Pod touto podlahou byla zjištěna řada cihel o délce hrany současné bimy, která je z vnější strany lemovaná pálenými čtvercovými dlaždicemi. Cihly nesly stále viditelné stopy po maltě, zatímco dlaždice nebyly maltou dotčeny. Celá situace je od dnešní bimy vzdálena cca 60 až 100 cm. Tento nálezn lze interpretovat jako okraj starší bimy, která byla relokována během rekonstrukce 1719–1723. Mladší horizont podlahy ze čtvercových kamenných dlaždic by pak mohl odpovídat situaci po dokončení rekonstrukce. Podobně jsou pálenými dlaždicemi lemovány i sloupy nesoucí ložžii. Lze tedy usuzovat, že podlaha s použitím těchto dlaždic fungovala v období mezi přesně nedatovanou dostavbou synagogy, při níž byla rozšířena o ložžii, a požárem v roce 1719.

Horizont podlah z pálených dlaždic a cihel a již téměř odstraněné torzo podlahy z kamenných čtvercových dlaždic – v levém rohu bimy (foto František Trampota)

Dalším významným objevem je cihlový objekt označený jako 900 a 901, který lemuje východní, jižní i západní stěnu hlavní místnosti a v místě bývalého aron ha-kodeš tvoří ortogonální meandr. Podél západní zdi v sektorech E a F je vyspádován dolů a v sektoru E se stáčí pod stěnu budovy a jeho další průběh není zjištěn. V sektorech A, B a D jsou tvořeny všechny čtyři stěny kanálku cihlami, místy se objevily na dně i pálené dlaždice. V sektorech E a F je však kanálek vystavěn z cihel pouze shora a z vnitřní strany, jeho spodní a vnější stranu pak tvoří pouze tvar výkopu.

Plán Horní synagogy s vyznačením archeologických objektů, které mají spojitost s obdobím existence synagogy (grafika František Trampota)

Průběh kanálku (obj. 901) v sektoru D bez dochované svrchní části, s viditelným obsahem síranu vápenatého (foto František Trampota)

Kanálek v sektoru E v místě, kde se stáčí pod zeď synagogy, se zřetelnou výplní síranu vápenatého (foto František Trampota)

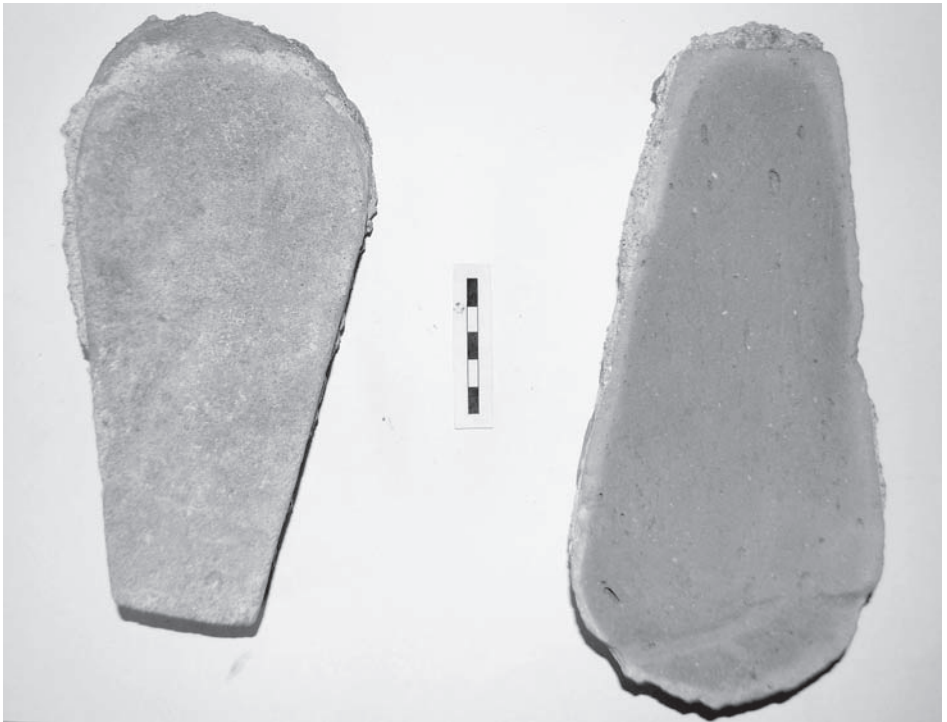
Nejzajímavějším jevem je obsah kanálku. V sektorech A a B sestává výplň kanálku z písčitého sedimentu s případným výskytem nevýrazných keramických fragmentů nebo zlomků stavební suti. V sektorech D, F a E je výplň tvořena výhradně bílou mazlavou hmotou nasycenou vodou, která byla po materiálové analýze určena jako síran vápenatý (CaSO_4). Tato hmota byla nalezena ojediněle i podél zdí, popř. i v kanálku v místě bývalého aron ha-kodeš. Vzhledem k tomu, že kanálek nebyl rozebrán, ale po výzkumu byl opět zakonzervován, z hmoty síranu vápenatého byly odebrány pouze vzorky. Celkovou hmotnost přítomného síranu vápenatého lze odhadovat řádově v kilogramech.

K dataci tohoto objektu lze použít pouze dvě informace: (1) objekt je v superpozici pouze nad středověkou vrstvou, je tedy mladší, a (2) v záspy pro výkop kanálku byla v sektoru E nalezena mince Leopolda I., který vládl v letech 1657–1705 (Slezsko, mincovna Opole). Je tedy možné, že kanálek byl postaven v souvislosti se stavebními pracemi během rozsáhlé rekonstrukce synagogy v letech 1719 až 1723.

Další otázkou je funkční význam tohoto objektu. Tu nelze v současnosti uspokojivě vysvětlit. Je možné pouze vyslovit předpoklad, k čemu kanálek nesloužil, a to k odvodu vody. Kanálek není vyspádovaný v celé své délce, cihly nejsou vyspárované, je tedy velmi propustný. Dále je pravoúhle tvarovaný, což není při odvodu vody ideální forma.

Síran vápenatý se běžně používá k výrobě sádry nebo v potravinářském průmyslu, jeho význam v synagoze nám však zatím uniká.

Specifickým jevem mezi novověkými zahluobenými objekty v synagoze je výskyt čtvercových pálených dlaždic ve zpravidla fragmentární formě spolu s pálenými dlaždicemi kapkovitého tvaru s trapézovitým průřezem. Tyto kapkovité dlaždice nebyly všechny sériově vyráběné, neboť měly různou tloušťku a v trapézovitém průřezu různé úhly zkosení.

Příklad nalezených pálených dlaždic ve tvaru kapky
(foto František Trampota)

Vzorek nalezených fragmentů omítek z objektů 503 a 504 (foto František Trampota)

Objekty byly většinou mělce zahloubené (obj. 501, 505, 508, 512 a 518) a obsahovaly jen málo dalšího inventáře jako fragmentů keramiky nebo zvířecích kostí. Vzhledem ke skutečnosti, že pálené čtvercové dlaždice byly nalezeny *in situ* v okolí bimy a sloupů nesoucích lodžii (viz výše), lze očekávat časový vztah mezi obsahem zmíněných objektů a tímto horizontem podlahy. Kapkovité dlaždice však v původní poloze nalezeny nebyly. Patrně proto, že tvořily ornamenty v širším prostoru podlahy.

Jak čtvercové dlaždice, tak i kapkovité mohly být užívány v době do požáru v roce 1719 a výplň jam s těmito dlaždicemi coby sutí by pak měla pocházet z období následné rekonstrukce.

Dvojice objektů 503 a 504, která se nachází ve spojitosti se sloupy nesoucími lodžii, má svůj původ patrně ve spojitosti s výkopem pro stavbu kamenných základových pilířů pro tyto sloupy – to především s ohledem na shodnou hloubku přes jeden metr. Z archeologických nálezů byly v těchto objektech nalezeny hlavně fragmenty barevně malovaných i nemalovaných omítek. Časový kontext zániku uvedených omítek je patrně spojený se stavebními úpravami synagogy v 16. nebo 17. století, kdy byla rozšířena o lodžii.

Pro výzkum stavební historie synagogy jsou nejdůležitějším nálezem zřejmě žlabovité objekty označené jako 519 a 520 (místnost 1) a dále kamenná struktura označená jako objekt 903 (místnost 4). Objekt 519 leží v linii mezi sloupy nesoucími lodžii a obj. 520 na něj kolmo navazuje na jeho konci. Místo spojení těchto objektů je však porušeno mladší jamou označenou jako 518. Objekt 520 končí na druhé straně asi na úrovni poloviny jižní strany bimy. Jeho významná část je vyplněna kameny, zatímco v obj. 519 je sekundární zásyp jílu s pískem a stavebním odpadem, ojediněle i s fragmenty omítek. Svou orientací respektují tyto žlaby stavební strukturu celé synagogy, lze tedy předpokládat, že se jedná o základy staršího zdiva, které bylo patrně zbořeno v souvislosti s výše uvedeným rozšířením synagogy. Stejně jako obj. 519 zapadá do téže linie i obj. 903. Může se jednat buď o pozůstatek pilíře, nebo část základu. Na pomyslné spojnici mezi obj. 903 a obj. 519 bylo dále nalezeno několik kamenů, zda se však jedná o zbytky základu dalšího pilíře v místnosti 4, je spekulativní. Objekty 519, 520 a 903 mají shodnou šířku 90 cm.

Stratigrafický vztah základu zdi (obj. 519) a kulturní středověké vrstvy (foto František Trampota)

Pro určení časových souvislostí je zásadních několik superpozic: (1) obj. 519 je zahlouben do středověké kulturní vrstvy, je tedy mladší, (2) obj. 519 a 520 jsou rozrušeny objektem 518, který je dle nálezů spojen s výskytem pálených čtvercových a kapkovitých dlaždic, jsou tedy starší než obj. 518 (resp. i další objekty se stejnými nálezy). Další (3) stratigrafický vztah tvoří překrytí obj. 520 včetně jeho kamenné výplně torzem podlahového horizontu s pálenými dlaždicemi v okolí bimy. Objekt 520 je tedy starší.

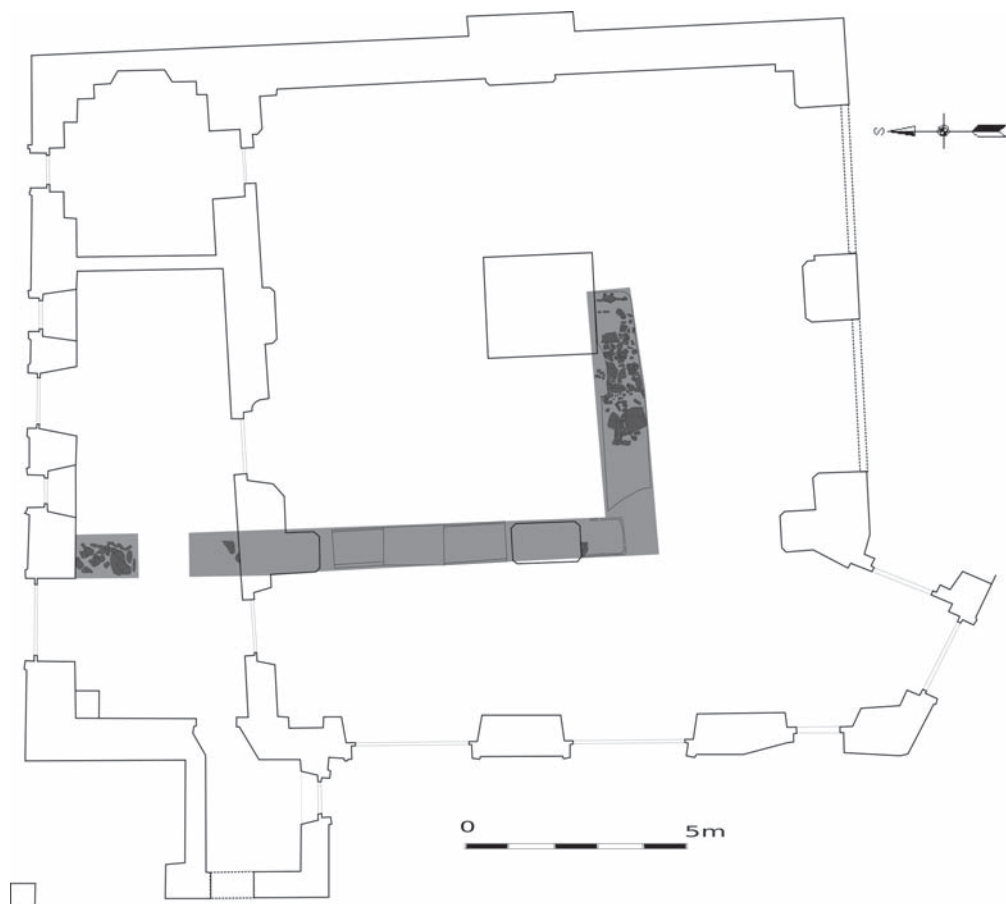

Pohled na odhalený objekt 520 a jeho vztah s torzem podlahového horizontu (foto František Trampota)

Celkově lze vyslovit interpretaci, že tato struktura je pozůstatkem vnější zdi, která fungovala až do rozšíření synagogy o lodžii. Celá tato struktura netvoří ohraničený celek, což bylo ověřováno mikrosondážemi v různých možných směrech pokračování obj. 520.

K období vzniku těchto základů lze uvést, že je mladší než středověká kulturní vrstva, kterou však zřejmě nelze datovat do jednoho období. Svrchní vrstva je podle nálezů žetonu datovaná obecně do 16. století, jedná se však o nález ze sondy S1, v němž nebyly některé objekty, které sonda protínala při jejím výkopu, dosud rozlišeny (například právě obj. 519).

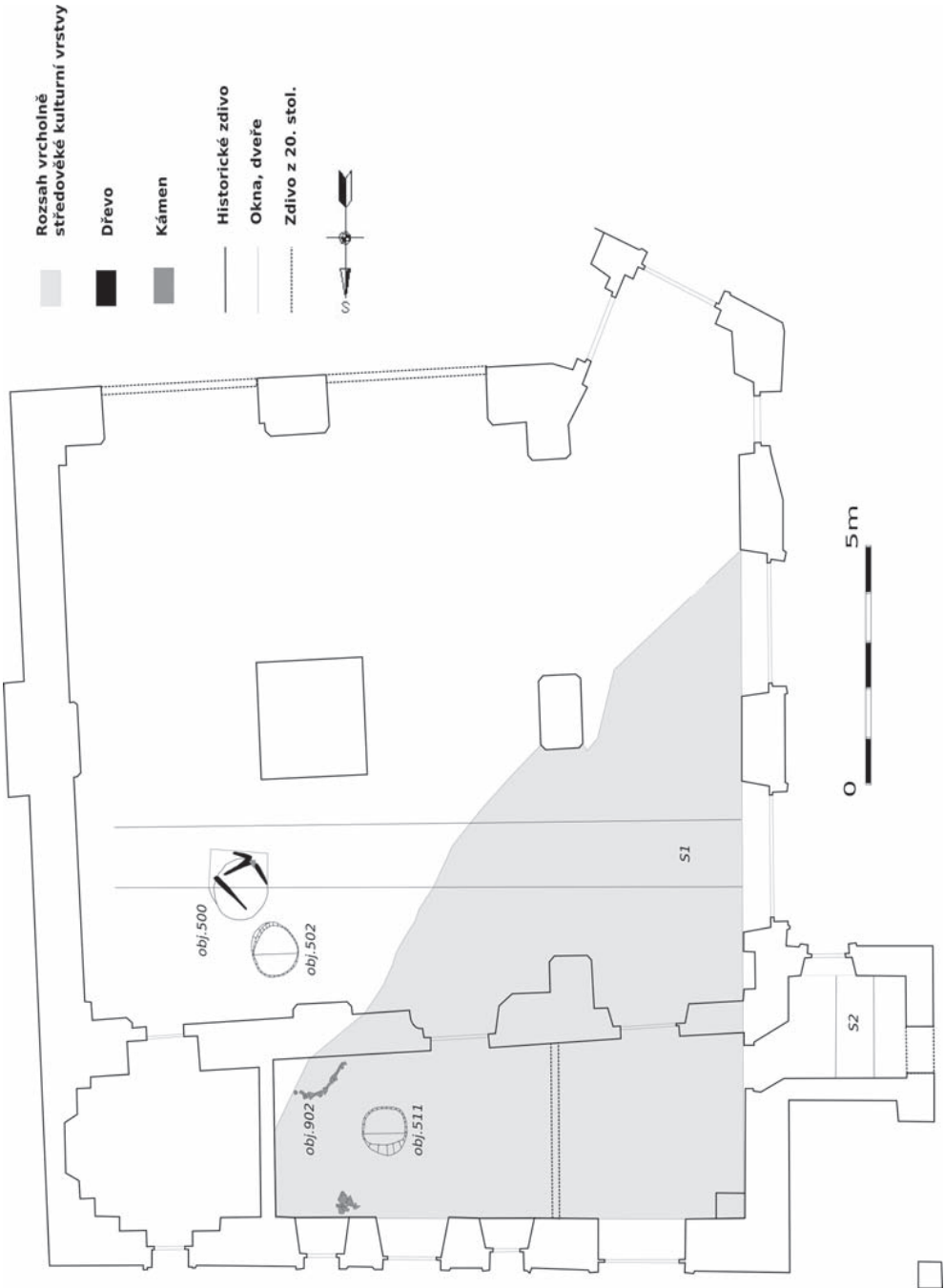
Interpretace nálezu objektů 519, 520 a 903 jako součásti základů staršího zdiva
(grafika František Trampota)

Mimo nálezy z novověku byla objevena kulturní vrstva a tři objekty (500, 502, 511), které jsou datovány do období vrcholného středověku především na základě typologie keramiky a dále mince nalezené v sektoru H, vydané Albrechtem V. (1411–1439) ve Vídni. Většina nalezené hmotné kultury ze záchranného výzkumu spadá do tohoto období. Jedná se hlavně o keramiku různého stupně fragmentarizace, dále zvířecí kosti, železné předměty (šipky do kuše, kování, pracovní nástroje, hřebíky), ojediněle i bronzové a olovené, a o kostěnou industrii. V objektu 500 bylo nalezeno i několik kusů dřeva bez zjevného dokladu opracování.

Na rozdíl od nálezů z novověku lze ke středověkým objektům uvést pouze obecnou interpretaci jako sekundárně využitě odpadní jámy.

Závěr

Během archeologického výzkumu Horní synagogy bylo objeveno několik stavebních struktur, které jsou spojené s různými přestavbami během existence synagogy v novověku. Jednou z důležitých situací je objev základů starší zdi. Dále zde byly prozkoumány objekty a část kulturní vrstvy z vrcholného středověku.

Plán Horní synagogy s vyznačením archeologických objektů, které jsou datovány do vrcholného středověku (grafika František Trampota)

Vzorek keramiky nalezený v objektu 500 (foto František Trampota)

Kostěné nákončí se železnými nýty nalezené v objektu 500 (foto František Trampota)

Poděkování

Chtěl bych vyjádřit poděkování Mgr. Dagmar Grossmannové, Ph.D., z Numismatického oddělení Moravského zemského muzea za určení nalezených mincí a žetonu a dále Mgr. Ing. Lubomíru Prokešovi z Ústavu chemie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity za materiálové určení vzorku CaSO_4 . Rovněž děkuji kolegům Kateřině Pokorné a Mgr. Jirímu Sekerešovi za konzervaci nalezených artefaktů.

Literatura:

KLENOVSKÝ, J. 1994: Židovské památky Mikulova, Mikulov.

František Trampota

The archaeological excavation in the Upper Synagogue in Mikulov

The archaeological rescue excavation in the Upper Synagogue in Mikulov has been realised in January 2012 due to the works on general reconstruction of the building. The results of the excavation show especially construction history of the synagogue from ca 16th century to our days. Beside finds related to the existence of the synagogue, several features from High Middle Ages were documented too.

Among most important discoveries belongs the uncovering of wall foundations from earlier phases of the building (features 519 and 520). Rather puzzling was the discovery of a brick channel built below the floor (features 900 and 901) which was filled with several kilograms of calcium sulfate (CaSO_4). Several floor phases were also documented during the excavation or pieces of crumbled painted facade which was damaged most likely during the fire in 1719.

Archaeological features were excavated entirely while the medieval cultural layer was excavated only according to the needs of the reconstruction works.